‘Je hoeft geen christen te zijn om dit ademloos uit te lezen. Zo veel dingen die ik nog niet wist of besefte.’

Joris Luyendijk

‘Op een toegankelijke wijze krijgt de lezer informatie over de vaak heilzame invloed van het christelijk denken op allerlei deelgebieden van ons leven.’

Bisschop Gerard de Korte

‘Als psychiater ben ik gefascineerd door de psychologische krachten achter thema’s zoals macht, seks, oorlog en gelijkwaardigheid. *De ongelooflijke geschiedenis* laat overtuigend zien dat onze intuïties over deze fundamentele menselijke thema’s niet alleen diep gevoeld, maar ook historisch en cultureel gevormd zijn. Een intellectueel prikkelend boek dat uitnodigt om met nieuwe ogen naar onze samenleving én onszelf te kijken.’

Esther van Fenema

‘Je kunt dit boek lezen als een kleine cultuurgeschiedenis van de grote thema’s van onze tijd. Je komt onder de indruk van de existentiële, praktische en intellectuele vitaliteit van de christelijke traditie.
Er zit toekomst in dit boek.’

Kees van Ekris,
scriba van de Protestantse Kerk in Nederland

DAVID BOOGERD
BEATRICE DE GRAAF
STEFAN PAAS

DE ONGELOOFLIJKE GESCHIEDENIS

Hoe het christendom onze cultuur vormde

2026 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 de EO, Beatrice de Graaf en Stefan Paas
Omslagontwerp Lucas Reinds, Pankra.com
Foto auteurs Wesley Scheggetman
Lithografie afbeeldingen Pixel-it
Zetwerk Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 6251 1

INHOUD

INLEIDING – HET CHRISTENDOM ALS MORELE REVOLUTIE 9

Een bespottelijk tafereel • De omkering van Rome • De wereld over • Positionering • Ongelooflijke Geschiedenis

HOOFDSTUK 1 – MACHT 23

Een praalgraf in Delft • Jezus en de macht • De droom van een generaal • Van special forces naar een massakerk • Nederige machthebbers • Tegenmacht • De nieuwe Constantijn • De kerk en de macht • De gang naar Canossa • En gewone mensen dan? • Luther en de vrijheid van het geweten • Uitdagingen • De bloedbruiloft en de monarchomachen • Absolute vorsten • Getemde macht • Terug naar Delft

HOOFDSTUK 2 – GELIJKWAARDIGHEID 69

Aristoteles en ongelijkheid • Imago Dei (beeld van God) • Rechtspreken zonder aanzien des persoons • Gelijkwaardigheid in de vroege kerk • Zonde en gelijkheid • Reformatie! • De Amerikaanse Revolutie • Revolutie en gelijkwaardigheid – ook voor vrouwen? • De andere kant van de Verlichting: racisme en slavernij • De slavenopstand van Haïti • De droom • Mensenrechten: de Duitse grondwet • Een kribbe

HOOFDSTUK 3 – SEKS 121

Een heilige maagd • Seks op z'n Romeins • Seksuele moraal in de Grieks-Romeinse wereld • Goudenmond • De christelijke seksuele revolutie • Celibaat • Preutsheid • Het huwelijk wordt een sacrament • Seksuele identiteiten • Tegennatuurlijke seks • Waarom zo fel? • Anders kijken • De snelkookpan • De seksuele revolutie van de jaren zestig • De schaduwkanten van de jaren zestig • #MeToo en de christelijke erfenis • Slotgedachten

HOOFDSTUK 4 – NATUUR 171

Onderwerp de aarde • Verhalen over het begin • Kroon van de schepping? • Een verloren Paradijs • De wolf van Gubbio • Heilige harmonie • Alles wat leeft telt mee • Heersen • De ontdekking van Aristoteles • Descartes en zijn hond • De Romantiek als tegenbeweging • Vernietiger van werelden • Milieubewustzijn na de Tweede Wereldoorlog • Christelijke inspiratie • Hoe nu verder?

HOOFDSTUK 5 – GELD 219

De Rusthof • God of de mammon • Sociale wetgeving in het Oude Testament • Laurentius in confrontatie met Rome over 'de schatten van de kerk' • Arm en rijk bij de Romeinen • De christenen vinden de armen uit • Armoede als ideaal • Christelijke preken over armoede en rijkdom • Impact • De schatten van Sint-Maarten • Luther, Calvijn en de protestantse soberheid • De omgang met rente • Kapitalisme als protestantse uitvinding? • Burgerlijke armenzorg • De VOC en de aandelenmarkt • Het ontstaan van kapitalisme • De opkomst van communisme en socialisme • Neoliberalisme en ontkerkelijking • Slot: geld seculariseert, omzien naar de armen bevrijdt

HOOFDSTUK 6 – OORLOG 279

Maximiliaan – de eerste christelijke dienstweigeraar • Oude Testament en de wereld van het oude Oosten • Nieuwe Testament en vroege kerk • Rechtvaardige oorlog • De doop of de dood • De leer van Jezus en de Europese krijgsheren • God wil het! • Regels voor de oorlog • De Vrede van Westfalen • De totale oorlog • Nazisme als politieke religie • Test geslaagd • Terreur • Rechtvaardige oorlog, pacifisme en vrede

Epiloog 349
Woord van dank 357
Bronnen 359
Persoonsnamenregister 377
Zakenregister 383

Inleiding

Het christendom

als morele revolutie

Het begon met een vonk. Misschien was het kortsluiting of een smeulende sigaret – de exacte oorzaak is nooit vastgesteld. Al snel vond het vuur zijn weg door de kurkdroge houten balken die er sinds de Middeleeuwen lagen. Binnen een paar uur kleurde de lucht boven de stad oranje. Beneden op straat verzamelden zich honderden mensen. Ze staarden omhoog, telefoons in de aanslag. Sommigen in tranen, anderen in een soort verbijsterd zwijgen. Hier en daar klonk zelfs een gebed.

Over de hele wereld keken mensen live mee. Miljoenen ogen gericht op één gebouw.

Het was 15 april 2019 en de Notre-Dame van Parijs stond in brand.

Toen de negentig meter hoge spits van de kathedraal instortte, viel er meer dan steen en hout – er viel een symbool. Een symbool van een beschaving. Overal klonk dezelfde vraag: wat betekent dit gebouw eigenlijk voor ons? Waarom raakt het ons zo dat een kathedraal brandt, zelfs wanneer we nooit een kerk bezoeken of onszelf niet religieus noemen?

Misschien omdat de brand van de Notre-Dame iets zichtbaar maakte wat we doorgaans niet zo scherp voelen: dat er iets op het spel staat. Dat er onder onze moderne, seculiere samenleving een fundament ligt dat ouder, dieper en kwetsbaarder is dan we dachten. 'De brandende torenspits fungeerde als een vuurtoren. Alsof we in het donker zaten en deze tragedie ons wakker schudde,' zei een van de Franse dopelingen die zich naar aanleiding van de brand bekeerden tot het katholicisme.

Dit boek is geschreven in een tijd van ontwrichting. Een oorlog woedt in Europa en op talloze andere plaatsen. De liberale democratie, lang beschouwd als het onbetwiste eindpunt van de politieke geschiedenis, kraakt in haar voegen. Autoritaire leiders zijn in opmars, niet alleen in verre landen, maar in het hart van het Westen. En polarisatie zet groepen feller tegenover elkaar. Er is een groeiend gevoel dat onze samenleving uit het lood is geslagen, dat we de richting kwijt zijn. Het lijkt soms alsof onze cultuur zich in een soort midlifecrisis bevindt. Wie zijn wij eigenlijk? En waar komen we vandaan? Ideeën die lang vanzelfsprekend leken – mensenrechten, democratie, gelijkwaardigheid – blijken dat ineens niet meer te zijn. Dat roept de

vraag op: waar kwamen die waarden eigenlijk vandaan? Zijn ze zo stevig als we dachten? Of kunnen ze ook weer verdwijnen?

Dit boek probeert een antwoord te vinden door terug te gaan naar de oorsprong van onze cultuur. Niet om nostalgisch te worden, niet om een verloren paradijs te bezingen, maar omdat inzicht in die oorsprong ons kan helpen de problemen van onze tijd beter te begrijpen. Misschien kan het zelfs richting geven in je eigen leven.

Dit boek is een ontdekkingstocht door verschillende tijden en plaatsen. Van de oude Grieken en de tijd van de Bijbel, langs omwentelingen als de Renaissance en Verlichting, via de Wereldoorlogen van de twintigste eeuw tot de tijd waarin we nu leven. We reizen denkbeeldig (vaak) naar Rome, maar strijken ook neer in Constantinopel, Wenen, Washington, Moskou, Haïti en veel andere plekken. Door al die tijden en plaatsen loopt één rode draad: het christendom. De sporen daarvan zijn terug te vinden in onze wetten, kunst en taal – en de manier waarop we naar de wereld kijken. Want of je nu gelovig bent of niet: ons denken is voor een belangrijk deel gevormd door tweeduizend jaar christendom.

Hieronder volgen zes stellingen, ga voor jezelf na of je ze kunt beamen:

Er zijn universele mensenrechten. Ieder mens heeft waarde, ongeacht afkomst, geslacht of status.
Niemand staat boven de wet. Ook de koning niet.
Seks zonder toestemming is verkeerd.
Slavernij is fout.
Rijkere mensen hebben een verantwoordelijkheid ten opzichte van armere mensen.
Vrede is beter dan oorlog. Als je al oorlog voert, moet je dat beheerst en met verdriet in je hart doen.

De kans is groot dat je op al deze punten instemmend knikt. Misschien denk je: ja, logisch, dat is toch gewoon beschaafd? Dat is toch gezond verstand?

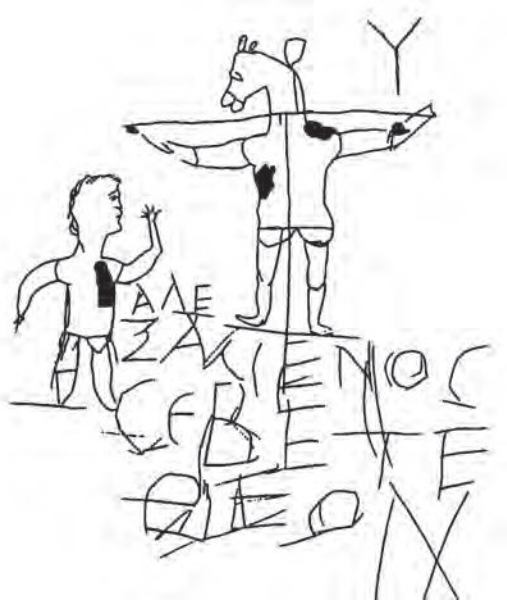
Maar dat is nu juist het punt. Deze ideeën zijn niet uit de lucht komen vallen, ze zijn onlosmakelijk verbonden met onze christelijke geschiedenis. Dit zijn ook geen universele waarden die overal en altijd gedeeld worden.

Integendeel. In de Grieks-Romeinse wereld waarin het christendom ontstond, golden andere ideeën, zo zal in dit boek veelvuldig blijken. Alvast een voorbeeld: er is een onthutsende brief bewaard gebleven van rond het begin van onze jaartelling, geschreven door de Romein Hilarion. Een ogenschijnlijk normale, liefdevolle brief – vermoedelijk gericht aan zijn vrouw. Hilarion vraagt haar goed voor zichzelf te zorgen en belooft geld te sturen. En dan, tussen de tederheid door, schrijft hij terloops: 'Mocht je weer zwanger zijn: als het een jongen is, laat het dan leven. Als het een meisje is, gooi het weg.' Hij schrijft dit zonder enige wroeging. Zo ging dat nu eenmaal. Infanticide – het doden of door blootstelling laten sterven van baby's, vooral meisjes en misvormde kinderen – was in de Grieks-Romeinse wereld een bekend en geaccepteerd verschijnsel. Het werd ook verdedigd door de grootste denkers van de Oudheid. Plato schreef voor dat in zijn ideale staat kinderen van 'inferieure' ouders, of met fysieke gebreken, in het geheim moesten worden weggebracht, 'zodat niemand zou weten wat er met hen gebeurd was'. Aristoteles pleitte voor een wet die bepaalde dat geen misvormd kind mocht worden grootgebracht. En de stoïcijn Seneca noemde het verdrinken van zwakke en misvormde pasgeborenen in één adem met het afmaken van dolle honden en ontembare ossen: geen kwestie van woede, schreef hij, maar van nuchtere rede.

De wereld waarin het christendom geboren werd, was in moreel opzicht radicaal anders. Dat wij bij die zin van Hilarion op zijn minst een wenkbrauw optrekken, is geen gegeven. Dat is aangeleerd. Het is het resultaat van een lange, ingrijpende morele transformatie.

Een bespottelijk tafereel

Het christendom bleek niet alleen een geloof, maar ook een morele revolutie. Er is geen beter beeld om dat te begrijpen dan een van de oudste afbeeldingen van Jezus die we kennen, misschien wel de alleroudste. Maar het is niet Jezus zoals je hem verwacht. De afbeelding werd in 1857 gevonden op de Palatijnse heuvel in Rome, in het zogenoemde Paedagogium – een gebouw dat waarschijnlijk diende als opleidingsplaats voor jonge bedienden van het keizerlijk paleis. Vermoedelijk is het daar rond 200 na Christus in de muur gekrast, als een antieke vorm van graffiti. Op de afbeelding zien we

Overtekening van het Alexamenos-graffito, Rome, ca. 200 n.Chr. Het origineel is te zien in het Museo Palatino op de Palatijn.

een man die met opgeheven handen een gekruisigde figuur aanbidt. Tot zover niets bijzonders, ware het niet dat de gekruisigde figuur is afgebeeld met het hoofd van een ezel. Het sarcastische onderschrift luidt: 'Alexamenos aanbidt zijn God.' Misschien wel de oudste afbeelding van Jezus die we kennen, is een spotprent.

Voor een Romein was een gekruisigde God een lachwekkend idee, een absurditeit. De kruisdood was de meest vernederende straf die het Rijk kende, voorbehouden aan slaven, misdadigers en opstandelingen. De Romeinse redenaar Cicero schreef dat het woord 'kruis' niet eens uitgesproken hoorde te worden in beschaafd gezelschap. Het kruis was het duistere geheim van het Rijk – de ultieme machtsuitoefening en vernedering.

En dan komen daar die christenen, die beweren dat God zelf aan zo'n kruis is gestorven. De schepper van hemel en aarde, de bron van alle leven, was volgens hen gestorven aan een paal langs de weg – vastgespijkerd als een slaaf.

Je hoeft geen specialist in de klassieke Oudheid te zijn om aan te voelen

waarom dat aanstoot gaf. De hele Romeinse morele architectuur was erop gebouwd dat de goden aan de kant stonden van de machtigen. De keizer was goddelijk, of op z'n minst door goden begenadigd. Succes op het slagveld, de markt of de politiek was het bewijs van die goddelijke gunst. En daar verschenen deze christelijke zonderlingen met een verhaal waarin God juist kiest voor de man die wordt vermoord door de staat. Dit was meer dan een religieuze afwijking, dit was een morele aardverschuiving.

Want als God zelf de kant kiest van de vernederde, de slaaf, degene die onder aan de ladder hangt – wat betekent dat dan voor hoe we naar macht kijken? Naar rijkdom? Naar status? De kruisiging van Jezus zette de morele hiërarchie van de antieke wereld op zijn kop. En de echo daarvan klinkt tot op de dag van vandaag door. In onze neiging om te sympathiseren met de underdog. In ons diepgewortelde wantrouwen tegen de macht. In het idee dat de sterksten verantwoordelijkheid dragen voor de zwaksten.

De apostel Paulus – drijvende kracht achter de vroege verspreiding van het geloof – besefte hoe krankzinnig dit idee was. Hij noemde de kruisiging 'dwaas en aanstootgevend' voor buitenstaanders. Friedrich Nietzsche, de grote negentiende-eeuwse filosoof en atheïst, zag het niet anders. Hij noemde het idee van een gekruisigde God een huiveringwekkende paradox en een afstotelijk idee. Die spotprent uit Rome is in wezen een ruwe, volkse versie van de intellectuele analyse van Nietzsche. Hij wist ook wat de maker van die spotprent in Rome nog niet kon bevroeden: dat dit absurde tafereel de wereld zou veroveren. De kruisiging is van spotprent uitgegroeid tot de meest afgebeelde gebeurtenis in de geschiedenis. Musea hangen vol met kruisigingen, denk aan Rembrandt, Dalí en Picasso. Het kruis prijkt ook op vlaggen van landen, kettinkjes om halzen en logo's van liefdadigheidsorganisaties, zoals het Rode Kruis. Het is misschien wel het bekendste symbool ter wereld geworden.

De omkering van Rome

Hoe is het zo ver gekomen? Hoe kon een kleine, merkwaardige sekte uit de marges van het Romeinse Rijk uitgroeien tot de grootste religie op aarde? Hoe veranderde het van *aanstootgevend* naar *aantrekkelijk*? Of ging dat misschien wel hand in hand?

Op een zwoele zomernacht in het jaar 64 na Christus brak er brand uit in Rome. Bijna driekwart van de stad werd verwoest. Eén man lijkt niet in paniek. Hij kijkt naar de vlammenzee vanaf zijn balkon. Roerloos, gefascineerd. Hij tokkelt op zijn lier terwijl de stad brandt. Die man is keizer Nero. Althans, dat schrijven Cassius Dio en Suetonius, twee Romeinse geschiedschrijvers die het niet zo ophadden met de excentrieke keizer. Waarschijnlijk is het niet zo gebeurd. Maar één gerucht blijft hardnekkig aan Nero kleven, namelijk dat hij zelf de brand heeft aangestoken om ruimte te maken in Rome voor nieuwe bouwprojecten – zoals de Domus Aurea, Nero's gouden paleis. Om dit gerucht de kop in te drukken was Nero naarstig op zoek naar een zondebok. Hij vond die in een obscure groep mensen die men toch al vreemd vond: christenen. Het leidde tot een gruwelijk – maar typisch Romeins – schouwspel. In het Circus van Nero, de persoonlijke arena van de keizer aan de rand van de stad, werden christenen voor de ogen van een kolkend stadion aan wilde dieren gevoerd, gekruisigd en – volgens de Romeinse geschiedschrijver Tacitus – in pek gedoopt om als levende fakkels de tuinen van de keizer te verlichten.

Dat Nero juist deze groep kon aanwijzen, was geen toeval. Christenen bevonden zich aan de rand van de Romeinse samenleving. De Romeinse criticus Celsus schamperde dat het christendom vooral een religie was voor 'vrouwen en slaven' – en dat was niet als compliment bedoeld. Christenen werden daarnaast gezien als atheïsten, omdat ze weigerden de Romeinse goden te vereren en de keizer te aanbidden. Ze hadden bovendien vreemde gewoonten: ze kwamen samen in catacomben en namen brood en wijn waarvan ze beweerden dat dit het lichaam en bloed was van hun leider.

En toch groeide deze beweging. Wat maakte het christendom aantrekkelijk? Deels was het de gemeenschap. Christenen vormden hechte netwerken, met een sterke nadruk op onderlinge zorg, het delen van rijkdom en de opvang van weduwen, wezen en zieken. In een Romeinse wereld waar goden en heersers zich niet bekommerden om de armen was dat een radicaal alternatief. Het christendom was bovendien niet voorbehouden aan één volk, klasse of geslacht. In principe kon iedereen christen worden. Slaaf of vrije, man of vrouw, Griek of Jood – voor Christus is iedereen gelijk, schrijft

de apostel Paulus. Het was een eenvoudig maar revolutionair idee. Zeker voor degenen die in de bestaande orde geen plek hadden.

Het christendom begon letterlijk en figuurlijk van onderop. In de catacomben van Rome, de ondergrondse begraafplaatsen waar christenen samenkwamen tussen de graven, zien we de contouren van die vroege gemeenschap. Arm en rijk werden er naast elkaar begraven. De eerste christelijke kunst verscheen op de wanden: Jezus als herder, leraar en overwinnaar – opvallend genoeg nauwelijks als gekruisigde. Misschien was dat beeld nog te beschamend. Maar het christendom zou niet ondergronds blijven, het drong steeds meer door tot de hogere regionen.

In het jaar 319 na Christus verrees er in Rome een bouwwerk dat dit symboliseert: een constructie van meer dan honderd meter lang, met tweeëntwintig zuilen die een immens dak moesten dragen. De stad kende veel indrukwekkende gebouwen, maar dit project was uniek, vooral vanwege de functie. Hier werd namelijk een kerk gebouwd – in opdracht van een Romeinse keizer! Deze Sint-Pietersbasiliek was de voorloper van de huidige Sint-Pieter in het Vaticaan. De opdrachtgever was Constantijn, de eerste keizer die zich tot het christendom bekeerde. Maar misschien nog betekenisvoller dan het gebouw zelf is de locatie. De basiliek werd gebouwd op de plek van het Circus van Nero, waar christenen waren gemarteld en gedood. Alsof men wilde zeggen: dit is het nieuwe Rome. Nu zijn de christenen aan zet.

De basiliek werd overigens gebouwd in de vorm van een kruis. Dat voorheen bespottelijke symbool bepaalde nu de vorm van een belangrijk gebouw in de machtigste stad ter wereld. Van schande tot glorie. Het is een van de grootste omkeringen van de geschiedenis.

De wereld over

Maar het christendom was geen louter Romeinse aangelegenheid. Al in de eerste eeuwen van onze jaartelling waaierde het uit naar Armenië, Ethiopië en India. Vandaag de dag is het christendom de meest diverse stroming ooit: ongeveer een kwart van de christenen woont in Europa, een kwart in Afrika, een kwart in Midden- en Zuid-Amerika en het laatste kwart in Azië

en Noord-Amerika. Geen enkele andere religie of ideologie is zo evenredig over de wereld verspreid.

Hoe is dat zo gekomen? Het is te gemakkelijk om te zeggen dat het christendom de wereld veroverde dankzij militaire of technologische superioriteit: het zwaard en het kanon. Dat is een deel van het verhaal, en een pijnlijk deel bovendien, waarover dit boek niet zal zwijgen. Maar het schiet tekort als verklaring. In de vijftiende eeuw had China een technologische voorsprong op Europa en een vloot die die van Columbus in elk opzicht overtrof. Toch voeren de Chinezen niet de wereld over om hun boodschap te verspreiden. De drang ontbrak. Er was geen universeel verhaal dat hen dreef. Wat blijkt: zelfs universalisme is niet universeel.

Het christendom had een boodschap die gold voor iedereen, overal en altijd. Want niemand is te dom, te arm, te barbaars of te onbeschaafd voor het evangelie. 'Maak discipelen onder alle volkeren,' had Jezus gezegd. Die zin zette een enorme beweging in gang: van missionarissen en ontdekkingsreizigers tot handelaren en veroveraars. Dit 'christelijke universalisme' laat ook in seculiere tijden nog sporen na. Want het moderne Westen is in wezen nog steeds universalistisch. Met democratie als nieuw evangelie en mensenrechten als nieuwe geloofsbelijdenis. We sturen nog altijd 'zendelingen' de wereld over – alleen heten ze nu diplomaten, ngo-medewerkers, vredessoldaten of mensenrechtenactivisten.

Positionering

Een boek als dit is geen nieuw genre. Het christelijke karakter van het Westen werd al in de negentiende eeuw benadrukt, als reactie op wat vooral conservatieve katholieken toen zagen als de 'goddeloze' Franse Revolutie. Er hing vaak een zweem van nostalgie, om niet te zeggen reactionair gevoelen, om zulke betogen heen. Europa was niet zomaar christelijk, nee, het was *katholiek*. In zijn encycliek *Immortale Dei* (1885) verwoordde paus Leo XIII het indertijd in weemoedige termen:

> Er was een tijd waarin die leer van het Evangelie leidinggaf aan de staten. De invloed en de goddelijke kracht van het christendom had de wetten, instellingen en zeden der volken, alle rangen en verhoudingen van de bur-